

Українське питання переходить в новіших часах дивні форми розвитку. Відколи при кінці XVI віку унія з Польщею, зразу політична, а далі й обрядова, силою натуральної реакції кинула між українців сильний фермент і збудила перші проблiski національного почуття, першу свідомість національних інтересів, відрубних від інтересів польських (почуття відрубності від Московщини збудилося і виступило досить різко вже в другій половині XVII віку), бачимо серед українського народу і серед української суспільності певне аналогічне, хоч не паралельне хвилювання тої свідомості і того почуття. Серед інтелігенції (головно духовної і міщанської) після гарних розмахів кінця XVI і першої половини XVII віку бачимо певний відплив сил і духа, певне ослаблення в другій половині XVII віку; боротьба з польськими гегемонійними замахами скінчилася остаточно побідою українського елементу, та для боротьби з такими ж замахами московськими в українців не стало вже сили ані політичної далекоглядності. Історія української інтелігенції в XVIII віці, то історія її асиміляції з московською. Правда, почуття окремішності, навіть деякого локального патріотизму не вигасло, навіть Мазепинські традиції тліли подекуди, та почуття безсильності і анахронічності тих традицій було загальне.

В ту пору і українське простолюддя дійшло до тої самої мети, хоч трохи іншою дорогою. Часи між Люблінською унією а роком 1648 були добою найтяжчого ярма, найгіршого заневолення українського народу. Польський державний і суспільний лад, особливо на українській землі, розвився тоді з повною силою, а характеристикою його було власне продукування шляхетського пишноцвіту на основі мужицького поневолення. Було би хибно уявляти собі тодішню господарку як чисто патріархальну; господарка на таких колосальних маєтностях, як ті, що на Україні належали до Конецпольських, Вишневецьких, Острожських і др., з самого свого заложення не могла бути ані чисто рільничою ані патріархальною. Нагромадження сирих плодів у одних руках мусило вироджувати початки промислу, та й сама продукція рільнича обчислена була не на домашню консумпцію, а на вивіз. Взагалі треба пригадати, що історія українського торгу вивозового трохи чи не старша від писаної історії українського політичного життя; про сей торг ми маємо звістки вже у арабських писателів IX і X віку, в договорах Олега і Ігоря з Візантією, в походах Святославових, в цілій історії Великого Новгороду і т.д. В першій половині XVII віку сей торг обнімав не тільки сирі продукти рільничі, такі, як пшеницю, шкури, мед, дерево, віск, але і вироби промислові, такі, як дегость, мед до пиття і спирт. Гріш золотий і срібний не був рідким гостем не тільки в панськім замку, але і в мужицькій хаті, —про се свідчить безліч золотих і срібних скарбів, позакопуваних в українській землі, свідчать інвентарії, де визначувано повинності не тільки натурою (панщиною і продуктами), але й грішми. Нема сумніву, що значна часть сих домашніх промислів на Русі, яких решта доживають ще нині свого віку, як ось кошикарство, гончарство, колодійство, шаповальство, дегтярство, гончарство, малярство і т.д., коли не почалася, то власне розвилася в ту пору до того ступеня, в котрім нинішні знавці бачать признаки доброго старого стилю і доброї старої техніки. Можна сказати сміло, що Україна — правда, під шляхетською нагайкою, — починала тоді входити на шлях загальноєвропейської цивілізації і якби не сусідство татар і не Хмельниччина, то, певно,

що нині була би щонайменше йшла поруч з економічним розвитком найпоступовіших німецьких і провінцій.

Обставини зложилися інакше. В хвилі, коли для Німеччини скінчилася страшна 30-літня війна, розпочалася в Україні 60-літня, далеко страшніша руїна, почалася триумфами при Жовтих Водах, Корсуні та Пилявцях, а скінчилася побоїщем при Полтаві. В тій страшній огняній пробі українська свідомість народна уперше проявилася в масах народних — і се був цілий історичний плюс тих війн. Та на лихо економічні і культурні підстави, на котрих ся свідомість могла б була окріпнути і розвинути, були дотла зруйновані війнами, край зубожів, вилюднівся, опустів, а закінчення-війни не принесло масам народним майже ніякої полегші, а тільки дало їм інших, і не можна сказати, щоб ліпших, панів. Історія XVIII віку для українських мас народних, то поступенне ослаблення свobodного козацького елемента, ширення кріпацтва а рівночасно обкroювання і притлумлювання автономії, початків просвіти народної і всіх прав української окремішності. Московська «плеть» була так само дошкульна, як польська нагайка, та тільки гнала українську націю не на шлях поступу у цивілізації, а в безодню темноти і застою. От тим-то не диво, що свідомість національна і політична серед мас українського народу падає, що обсяг його інтересів звужується до границі власної хати, власної громади, що розуміння державного устрою стається так само міфологічне, як релігія, як примітивне розуміння природи. Та от при кінці XVIII віку Польща падає, часть українського народу входить в склад одної з великих держав європейських, в склад держави по зверхньому вигляду німецької та зложеної з різних народностей, переважно німецьких. Політичне значення сього факту де в чому переоцінено нашими істориками — мабуть, на те, щоб допекти полякам. Австрія наразі, через півстоліття, ні в чому не поліпшила політичного стану нашого народу, не дала йому ані однієї такої свободи, якої б він не мав за часів Польщі хоч би в формі привілеїв (напр. Ставропігія). Вона навіть не дала йому тривких підвалин просвіти на національнім ґрунті — на се треба було чекати аж до 1848 року. Те саме треба сказати й про соціальне значення захоплення Галичини Австрією. Се ще велике питання, чи мужик зискав що-небудь від опіки австрійських цісарів, від їх не раз гуманних та майже завсігди паперових патентів. Одне можна сказати: панщинні тягарі, що давніше регулювалися звичаєм, не раз добровільними загодами між паном і громадою, не раз були хвилево побільшуванні, то знов зменшувались, тепер були списані і систематизовані, так що мужик міг надіятися їх побільшення, проти котрого цісарські патенти були слабкою охороною, але їх зменшення не міг надіятися ні в яким разі. Правда, мужик одержав дев'яту воду на кисілі правної охорони, та за те мусив давати рекрута і оплачувати бюрократичну машину, імпортовану, ворожу інтересам краю, здирливу і зарозумілу на свою нібито цивілізаторську місію. Досить прочитати описи подорожів по Галичині тодішніх німецьких учених і публіцистів, як Краттера, Гакета і др., щоб переконатися, з якою погордою відносилися вони до людності, її способу життя і традицій. То ж не диво, що ті цивілізатори, касуючи наші монастирі, возами продавали жидам на завивання масла старі книги та рукописи, перетоплювали старі пам'ятки золотництва, марнували все те, чого вартості не вміли оцінити.

І дарма було б думати, що Галичина зискала що-небудь чи то культурно через зближення до таких країв, як Чехія та Ракуси, чи економічно через зближення до великих центрів європейського торгу. Не забуваймо, що майже до самого 1848 року, а то й геть іще поза рік, Австрія систематично душила і руйнувала в Галичині початки промислу і фабрик так, що в р. 1772 було їх у нас більше, ніж в 1848. Австрія свідомо спиняла розвій економічної самодіяльності в Галичині, щоби мати місце відбуту для фабричних продуктів інших провінцій; на се давно вказують польські писателі, та наші історики, заняті переважно питаннями національними, на сей бік справи не звертають уваги. В усякім разі важно те, що за 50 літ життя під «європейською» Австрією руський народ, беручи загально, не зробив ані кроку наперед в цивілізації, не піднявся до розуміння того, хто він і які його інтереси, не вийшов поза глухе відчування своєї кривди, поза глуху ненависть до своїх гнобителів-панів, мандаторів (се були наполовину цісарські урядники!) та економів. Русини застелювали своїми трупами всі побоевища австрійські в наполеонських війнах — чи лишилася хоч одна згадка в пісні народній про ті війни? І якби не оповідання «Сави із Підгір'я», звіршоване Могильницьким, то люди, не ознайомлені зі спеціальною історією австрійської армії поодиноких її полків, могли б і не знати, чи воювали русини в тих війнах. Що й інтелігенція руська, нечисленна, вбога, вихована по бюрократичному, в ту пору або зрікалася своєї руськості і робилася німцями та поляками, або хиталася в поглядах на суть своєї національності, не знаючи, куди похилитися, се показав д. Коцовський в своїй книжці про Шашкевича, хоча його увагам треба би більше систематичного порядку, та й сам матеріал тепер можна би значно поповнити новими даними.

Тільки з 1848 роком починається нова доба в житті Галицької Русі; те, що було досі, то були в найліпшім разі проби відродження, були мрії, бажання, була потрохи й агітація. Тільки знесення панщини і надання політичної свободи дало можливість дійсного життя для нації, котрої ядром були мужики. І ми бачимо, що й у історії свідомості народної сей рік становить епоху. Знесення панщини, війна з Кошутом, похід москалів на Угорщину — се живі теми пісень і оповідань народних і досі. І ся свідомість народна від 1848 року вже не переривається, а противно дужчає, хоч, звісно, дуже помалу. Від того ж року починається й серед руської інтелігенції ширше духовне життя, і по десяти літах хитання та непевності чільна часть руської інтелігенції вияснює для себе питання про те, до якої національності ми належимо; ще цілих 10 літ треба було до вияснення питання, що властиво становить суть тої народності і яку властиво ціль має русько-українське відродження, коли ще по 1848 році Зубрицький з погордою писав про «язик пастухов», до котрого він не хоче знижувати своїх благородних уст, то молоді українці 1870-х років признали власне тих «пастухов», т.є. мужиків, головною основою нації, прокламували голосно думку, що і язик, література і цивілізація не на що, а на те, щоб служити тим пастухам, допомогти їм здобути собі свобідне людське життя нарівні з другими людьми, і що інакше всі ті гарні речі будуть пустою забавкою або мертвою мумією, а не чимсь таким, щоби варто було праці і заходів розумного чоловіка. Відтоді справа русько-українського відродження в Галичині стала твердо і безповоротно на ясній і широкій дорозі. Приложення утилітарного принципу до всіх здобутків цивілізації змусило молоду інтелігенцію замість давнішого широко скачучого дилетантства сконцентрувати

увагу на те, чого поперед усього потрібно для народу, значить, і на просвіту народну, на пізнання економічного, соціального і духовного стану народу, на освідомлювання того народу в його національних, політичних і горожанських правах.

Можна сміло сказати, що всі оті ідеї і напрями були би на Галицькій Русі вирости й самі без ніяких посторонніх впливів; та не менше певне й те, що при загальній слабості галицько-руського розвою на їх зріст потрібно би було не 50, а зі 100 літ, якби не сильний прилив оживляючих ідей з України, що під Росією. Ми можемо розрізнити три фази, три ступені тих впливів, відповідні до розвою українства в Росії. Перша фаза починається з 1820-х років і тягнеться до початку 1850-х. До Галичини доходять в тім числі писання Котляревського, Квітки, Максимовича та ін., їх мова подобається галичанам, їх твори переписують, перероблюють; талановитіші галичани пробують і собі ж складати твори на подобу українських, та ніхто з них, з виємком Шашкевича, та, може, ще Моха і Кобринського (автора книжечки: «Способъ борзо выучити читати» 1842 р.) не здає собі докладно справи з того, для кого має служити та література, яка має бути остаточно її мета. Народ робив панщину і був темний, духовенство руське в переважній масі було сполонізоване і жило в добрій приязні з мандаторами панських маєтків та іншими офіціалістами (гл. Спомини о. Гладилевича з р. 1846, в Записках Наук. тов. ім. Шевченка), а хіба де в кого з русинів будилося почуття національної відрубності в першій лінії на тлі ненависті до поляків (головно під впливом писань Зубрицького «Rys dziejow narodu ruskiego» 1839 і «Kronika miasta Lwowa»). Та ані у Зубрицького, ані у Головацького, ані загалом ні у кого з русинів до 1848 р. ми не находимо нічого, щоби можна назвати виразно суспільно-політичною програмою, бо така програма можлива тільки там, де люди свідомі своєї духовної і матеріальної сили, свідомі того, що можуть щось зробити, що їх голос має у других якусь вагу. Такої свідомості у жодного галицького русина до 1848 року не могло бути, і для того навіть найсміліша політична маніфестація, на яку здобувся гал. русин перед скасуванням панщини, памфлет Головацького «Zustande der Russinen», поза рекримінації та побожні бажання не підноситься до сформулювання якої-небудь програми діяльності русинів хоч би в найближчій будучині. З кожної стрічки сего інтересного твору віє на нас сумовите почуття, що автор його пише сам, думає сам, злиться сам і з всім тим навіть мусить критися, а в такім разі що ж і думати про яку-небудь програму? І для кого? І з ким?

І 1848 рік небагато поправив діло. Правда, народна маса віддихнула свobodніше, народна свідомість піднялася вище, та витворений попередніми літами розділ між мужиком і інтелігенцією руською не зменшився. Характер усього руху, що не виріс на нашім ґрунті органічно, а зв'язвся над Галичиною, мов західний вихор, мав те до себе, що на Галицькій Русі на якийсь час витворив ілюзію якоїсь ієрократичної суспільності, ілюзію нації-попівства з прищипкою-мужицтвом. Ся ілюзія має в історії свою назву — святоюрства. Була се карикатура польської шляхетчини, польський шляхетський дух, прищеплений на руську дичку; там шляхта вважала себе цілою нацією, а тут духовенство, котрому в 1848 році вдалося в Галичині відіграти певну, в його очах дуже

тонко-політичну, а в очах історії далеко непочесну роль. Ся ієрократична ілюзія помимо всієї дивовижності пережила у нас звиш 20 літ і навіть досі [1895] не загибла до решти. Не диво, що і в 1848 р., і в найближчих по нім роках ані з України, ані ні, звідки-інде не могли до нас дійти ніякі такі впливи, що були не до вподоби тій — бачилось, всевладній ерократії, тій володарці над тілом і душею народу. Не диво, що до нас не дійшли ідеї Кирило-Мефодіївського братства, що ім'я Шевченка тільки раз принагідне згадане було на з'їзді руських «учених» 1848, а поезії його аж до 1859 р. не були в Галичині нікому звісні. В 50-х роках із творів другого геніального українця Гоголя тільки один «Тарас Бульба» прийнявся в Галичині, був перекладений, та й то не здобув собі ширшої популярності, лежав десятками літ на складі в книгарні Ставропігійській. В 1850-х роках галичани цофнулися взад навіть поза літературну школу Котляревського, а то навіть поза Захарію Копистенського та Івана Вишенського (порівняй, напр., теологічні та історичні трактати Малиновського та Петрушевича з погляду на мову, на живість та ясність викладу, а навіть на методичність і уклад цілості з «Палінодією», з «Треносом» Смотрицького або з «Апокрізісом» Бронського!).

На Україні тим часом розвій ішов трохи відмінною дорогою. Від часу Петрової реформи Росія ввійшла в більше безпосередні і живі зносини з найпоступовішими краями Європи — Німеччиною, Голландією і Францією, ніж їх коли-небудь мала Україна. Коли в XVIII віці на Україні помалу йшло і збільшувалось закріпощування і отемнювання широких мас народних, то укр. інтелігенція, русифікуючись, все-таки набирала рівночасно й європейської освіти і європейських поступових ідей. Часи Катерини II — часи галломанії, та разом з тим часи вольтер'янства і мартинізму, т. є. вільнодумства не тільки релігійного, а й соціального та політичного. І коли при Наполеоні французи зустрілися з росіянами на побоєвищах, а далі 1812 р. зложили їм пам'ятну візиту в їх власній хаті, то найшли народ зовсім неподібним до свого, але генералів і полководців — майже таких самих французів, як і вони самі (згадаймо Чічагова, що вмер «англійським горожанином», Багратіона, Ростопчина і др.). Було б дуже немудро думати, що росіяни брали від французів тільки строї, манери, мову; брали й дещо більше, обік смішного й гидкого, брали чимало й здорового та світлого. В часі наполеонівських війн, а може й ще перед ними, прийшло до Росії вільномулярство, з його чудернацькими обрядами та живим почуттям міжнародної спільності людей, зв'язаних одною гуманною ідеєю. Та обік вільномулярських лож і в зв'язку з ними швидко повстає думка про волю політичну, про основний перестрій внутрішній Росії, повстає «Общество Соединенныхъ Славянъ», а далі велика конспірація Пестеля, Рилєєва, Бестужева та Муравйова-Апостола. Ті товариства і змови захопували широкі круги інтелігенції і находили особливо податний ґрунт на Україні, найпаче Лівобережній, де найбільше ще живі були традиції козацької автономії. Цікавим документом того, як амальгамувалися ті ідеї одні з другими і витворили особливий погляд на українську минувшину, є «Історія Руссов», написана українцем Полетикою.

Упадок конспірації 1825 р. і Миколаївська реакція не могла вбити того нового,

європейського духу, прищепленого на російський ґрунт. Він проблискував у творах Грибоєдова, Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Іскандера-Герцена, в критиках Белінського, в наукових працях Боткіна, Грановського і товаришів кружка Станкевича, а в 1840-х роках ожив з новою силою в цілій плеяді великих писателів та поетів, таких як Тургенєв, Гончаров, Григорович, Достоевський, Некрасов, за котрими пішли далі Толстой, Островський, Щедрін і др. В діяльності тих великих писателів, особливо «людей сорокових років», треба мати на увазі не саму тільки літературну школу, але більш або менш укриту політичну думку, котра кермувала ними при виборі тем і напрямі праці, котра піддала Тургенєву ідею «Записок охотника», ярко відбилася в Герценових «Листах із-за границі», а остаточно повела Герцена, Огарьова, Бакуніна, а наполовину й Тургенєва, на життя за границею Росії. Правда, політичні ідеали у цих людей не ставилися і не формувалися досить ясно, та за те ідеали особистої волі і гуманності були для них святі і дорогі над усе.

Цікаве явище. Коли давніше, від часів Катерини, в кожному гурті писателів і діячів російських між найпоступовішими бачимо родовитих українців (згадаймо Капніста, автора «Ябеди», Каразіна — основателя Харківського університету, повістярів Погорільського і Наріжного, поета Гнідича, а нарешті Гоголя), то між плеядою рос. писателів 1840-х років видніших українців нема. Натомість ціла плеяда українських писателів і діячів (без огляду на те, чи вони пишуть по-українськи чи по-російськи) формується довкола Шевченка і служить місцевим українським справам (найдемо там і великоруса Срезневського). І серед цієї групи будиться думка політична і наводить вираз в програмі Кирило-Мефодіївського братства. Цікаво, що в порівнянні до думок російських лібералів і радикалів, думки братчиків про волю людини, особливо про визвіл кріпаків, були не менше радикальні і виразні, та обік цього ми знаходимо тут далеко виразнішу думку політичну про волю національності і про федеральний зв'язок усієї слов'янщини, думку, подібну до тієї, яку в р. 1848 піднімав на слов'янським з'їзді в Празі Бакунін та від якої і сам він і інші радикали російські в пізніших роках відбігли. Правда, цей перший проблеск широкої самосвідомості мусили українці відплатити дуже тяжко, і урядові репресалії не тільки заглушили дальший розвій думок братчиків на довгі літа, але, що сумніше, у самих братчиків, навіть таких як Костомаров, викликали певну внутрішню реакцію, так що думки ті в значній мірі полишилися в сфері теорії і не зробилися живою народною програмою українського народу або хоч би тільки невеличкої меншості української інтелігенції. От тим-то й на Галичину вони не мали впливу безпосереднього і то власне в ту пору, коли тут люди мусили оглядатися за програмою національною.

Та, проте, думки Кирило-Мефодіївського братства мали вплив на Галичину, і то вплив великий, хоч о більше як 10 літ спізнений. Вони дійшли до нас в тій формі, яку їм дав у своїх творах Шевченко, в формі поетичній і, що ще гірше, разом з такими творами Шевченка, де виказувалися думки відмінні, менше повні і менше ясні. Правда, майже рівночасно з творами Шевченка до нас дійшли й інші, пізніші писання братчиків: історичні монографії Костомарова, «Записки о Южной Руси» Куліша, «Основа», твори Марка

Вовчка. Та основні думки Кирило-Мефодіївського братства в тих писаннях хоч були, без сумніву, але були сховані доволі глибоко, а що найгірше, політичні думки Кирило-Мефодіївського братства в них зовсім не виказувалися, а й соціальні думки, особливо по фактичній знесенні кріпацтва, виходили на якусь не дуже виразну філантропію, починалися і кінчалися словами Шевченковими: «Обніміте ж, брати мої, найменшого брата». Слова гарні, коли в них вложити свідомість цілої програми праці для добра того найменшого брата, та без такої свідомості зовсім пуста фраза.

Ідеї Кирило-Мефодіївського братства, проціджені кризь твори Шевченка, «Основу» та пізніші белетристичні, історичні та етнографічні писання братчиків, — от це зміст тієї другої фази впливу української інтелігенції на галицьку, що характеризує у нас 1860-ті роки і далі початок сторонництва народівців у Галичині. Двигачем українського впливу в Галичині в ту пору був Куліш, людина великої спосібності, великої праці і заслуги та не тверда, власне, в тім, чого найбільше треба було для галичан, в поглядах на суть національності і на суть цивілізації. Особисті вподоби дуже часто затемнювали у нього програмові справи, абстрактні думки заставляли його забувати про живих людей і їх живі потреби. Доктринер з виглядом реального політика, дилетант-поет з виглядом практичного діяча, дилетант-учений з величезним самолюб'єм — був Куліш менш усього спосібний до впровадження таких примітивних, у всякім розвою запізнених людей, якими були інтелігентні галичани. От тим-то й не диво, що в зносинах з Галичиною він не здобув нічого, крім довгого ряду розчарувань, а те, що за той час успів передати галичанам зі свого ідейного арсеналу, остаточно ті самі галичани обернули проти нього самого. Та проте ця фраза принесла й деякі і то немаловажні користі для Галичини, посунула розвій галицько-руської інтелігенції значно наперед. Уже одне те, що вона безповоротно рішила побіду народної мови над старим галицьким макаронізмом, що значні ряди світської інтелігенції привернула до українсько-російської національності і тим зробила значний матеріальний підрив у аристократичній святоюрській ілюзії. Та поза тими основними фактами не хибло й інших: молода інтелігенція, власне йдучи за покликком Шевченка, почала сяк чи так вияснювати собі програму діяльності, вияснювати свої відносини до святоюрства, до поляків, до власного народу і його потреб. Було в тих пробах чимало непевності, хитання та «безпрограмовості», як колись називав її Е. Левицький, та було дещо й такого, що не хиталося і не похитнеться так швидко, що лягло в основу й дальшого розвитку. Безсторонній історик мусить це признати, хоча 1860-ті роки нашого розвою ждуть ще й довго ждатимуть на свого історика.

«Основа» і ті українофільські видання, що групувалися довкола неї, в Росії по своїм ідеям були запізнені о півтора десятка літ, їм треба було появитися в 1840-х роках. Тоді, коли вони появились, російська, а з нею разом і чисельна українська інтелігенція пішла вже значно наперед і з погляду на ідеї, і з погляду на літературну школу. Не диво, що «Основа» могла бути національним «откровенієм» для Галичини, але не була ним для України, не збудила в ній такого ентузіазму, якби треба було надіятися, і швидко впала. Те, що наступило по її упадку, належить до найсумніших карт в історії нашого

національного розвою. Чільна частина української інтелігенції, особливо молодіж, разом з молодіжжю російською, рвалася наперед до широкої політичної діяльності, переходила різні фази соціалізму, бунтарства, ходження між народ, пропаганди політичної революції, а за той час старші покоління українців, навіть бувші братчики Кирило-Мефодіївського братства, ідейно йшли взад та взад, поки не дійшли до ідей безполітичної культури та абстрактного українофільства.

Роки 1870-ті і 80-ті в історії української свідомості були і назавсідги лишаться часом переважного впливу М. П. Драгоманова. Для тих 20-ти літ він є характеристикою, хоча, звісно, вплив його праці і думок триватиме далеко довше і ввійде в великій часті як основа всякої будуючої програми роботи на українським ґрунті. Натура виємково суцільна, многостороння та енергічна, він, пройшовши в молодих літах усю ту ідейну школу, яку проходила російська молодіж від Белінського до «Колокола», вчасно почав шукати для себе практичної діяльності такої, котра б лучила в собі ті поступові ідеї з національним українським ґрунтом. При російських порядках таке шукання мусило довести до трагічного кінця. Всією душею поступовий європеєць, чоловік, котрого, напр., бомбардування Парижа, зворушувало до гірких сліз, Драгоманов був заразом щирим українцем, що відчував вельми живо свій кровний зв'язок з Україною, знав її всю від краю до краю, любив її не як абстракцію, не як термін географічний, не як ефективний полик, вроді Кулішівського, «від Кубані до Есмані», а любив у її конкретних життєвих проявах, любив її народ, починаючи від своїх полтавців а кінчачи «пораним братом», бідним, занедбаним угорським русином. В особі Драгоманова побачили ми, побачила Європа перший раз новий тип — свідомого європейця і не менше свідомого українця. Можна сказати, що головна частина писань Драгоманова, а особливо його знамениті критично-публіцистичні статті, такі як «Историческая Польша і великорусская демократия», «Вільна спілка», «Чудацькі думки», «Листи на Наддніпрянську Україну» були не чим, як мотивуванням, виясненням цього синтезу — свідомого, поступового європейства і разом з тим свідомого українства. Здобутком тих його праць був рух української молодіжі в 70-х і 80-х роках, а остаточно повстання русько-української радикальної партії.

Для того, хто колись буде займатися оцінкою діяльності Драгоманова, інтересно прослідити повільну та консеквентну еволюцію його поглядів на українську національну самостійність. Як писатель політичний і критик Драгоманов виступив з окликом: література великоруська для великорусів, українська для українців, а російська — спільна інтелігентним верствам обох націй. В основі цієї думки багато правди, та, толкуючи її як категоричний імператив, доходить до абсурдів. От тим-то Драгоманов з часом, під впливом нових фактів, звільна обмежував її, з одного боку, на боротьбу проти усякої національної ексклюзивності, проти ширення національної ненависті і шовінізму, а, з другого боку, признавав, що інтелігентна література на українській мові залежить від натуральної еволюції укр. нації і мусить повстати тоді, коли в ній настане потреба (як ось тепер у Галичині), та поки що основою літературної діяльності свідомих українців

повинна бути література популярна, конечна для просвіти укр. мас народних.

Аналогічну еволюцію переходили думки Драгоманова також щодо питання про політичну самостійність України. В 1870-х, ба і в 90-х роках він гаряче протестував проти тих, хто закидав російським українцям політичний сепаратизм, протестував проти «Московских ведомостей» Каткова так само, як і проти укр. сепаратизму з австрофільською закваскою, ширеного львівською «Правдою» о. Барвінського. Він дорожив державною цілістю Росії, вбачаючи в ній сильну заперу проти пангерманізму, та, з другого боку, бажав такого внутрішнього перестрою Росії, котрий би відповідав його європейським ідеям про права людини, про самоуправу корпорацій, громад і кантонів. Виходячи з принципу утилітарності, він в проекті всеросійської політичної програми «Вільна спілка» не клав надто великої ваги на національність, а більшу вагу на культурні і економічні потреби громад і територій. В «Чудацьких думках» і «Листах на Наддніпрянську Україну» він і тут поробив значні концесії розбудженому напором національного почуття: коли почуття те стане силою, то воно здобуде собі політичного ґрунту скільки зможе, політична самостійність стане питанням часу; форма, в якій буде осягнена та самостійність, буде тільки питанням політичного опортунізму.

Великий, елементарний вплив думок Драгоманова найліпше видно на таких людях, котрі на словах від нього відхрещуються, вважають його репрезентантом застарілих доктрин, а себе далеко поступовішими і консеквентнішими від нього. До таких належать русько-українські соціал-демократи та «консеквентні» марксистки. Їх змагання — погодити космополітичні доктрини соціальної демократії з українським націоналізмом, марксістський «матеріалістичний світогляд» з даними української історії — це вельми займаючий образ ферментації, яку викликали у нас думки, пропаговані Драгомановим. Бо ж не забуваймо, що й соціалістами ті люди поробилися в значній часті під впливом Драгоманова і українського націоналізму нассалися обік Шевченка головно з його писань.

В останніх роках вийшли дві брошури, котрих автори займаються українськими національними питаннями з погляду доктрин соціальної демократії. Одна брошура написана по-російськи, видана в Липську і присвячена автором «другому з'їздові русько-української радикальної партії», має титул «О безвыходности украинского социализма», друга ж, написана членом тієї самої русько-української радикальної партії Юліаном Бачинським, має титул «Ukraina irredenta (по поводу еміграції). Суспільно-політичний скіц». Автор «Безвыходности», опираючись на дані економічного розвою і соціал-демократичнім толкованні тих даних, доказує з незвичайним жаром, що українська нація не існує, не може і не повинна існувати, що всі заходи українофілів і націоналістів, щоб її витворити, — пуста і з поступового погляду шкідлива, ретроградна забавка. Ю. Бачинський, опираючись на тих самих даних і на тій самій філософії,

доказує, що Україна не тільки існує, але мусить швидше чи пізніше статися самостійною державою, витворити свою літературу і штуку, зукраїнчити всі різноманітні елементи на своїй території, а бодай скупити їх довкола спеціальних українських інтересів економічних. Після автора «Безвыходности» український народ нічого так гаряче не бажає, як зіллитися з москалями в одну народність і через те присвоїти собі відразу всі здобутки московської просвіти; після Ю. Бачинського, по виборенню політичної волі власне Україна буде найбільшим ворогом єдності з Росією, бо ці економічні інтереси будуть на тій єдності найбільше терпіти; зато Польща, що нині явно і тайно рветься геть від Росії, тоді в ім'я економічних інтересів буде головною підпорою рос. єдності і рос. централізму. Як бачимо, вийшовши з одної і тої самої точки і йдучи одною стежкою, оба автори розійшлися в діаметрально протилежні напрями і дійшли до зовсім протилежних висновків: що у одного біле, те у другого чорне, і наоборот. Я не буду тут докопуватися причини цієї суперечності; може ще прийде коли нагода до докладнішої розмови на ту тему. Тут тільки замічу загально, що така повна і ярка суперечність у здобутках, досягнутих при однаковому методі праці і спільній вихідній точці, повинна би у обох авторів зміцнити почуття скромності, збільшити скептичний погляд на ті доктрини і ті методи, що доводять до таких суперечних здобутків. А поки що скажу кілька слів про саму брошуру Ю. Бачинського. Брошура написана з безперечним талантом і свідчить про те, що автор чимало думав, не до одного й додумався, хоча думання його більш абстрактно-логічне, ніж еволюційно-історичне. Він щасливий, бо бачить перед собою «прості факти» (стр.123) і може з них сміло висновувати прості висновки; історик-еволюціоніст знає добре, що ніяких простих фактів нема, що кожний факт — це здобуток неозначеного числа інших фактів і всякий внесок з минулих фактів на майбутні факти є заключування з мало звісного на менше звісне.

Коли вірити авторові, то метою його праці було (гл. стор. 120 до 123) «подати властиву причину еміграції і відслонити будучність, яка жде українську націю». Для цієї цілі він мусив насамперед розслідити фактичний стан теперішньої України і віднайти дорогу, по котрій піде її дальший розвій. В одній половині автор виповнив своє завдання — припускаю, що дуже добре. Це є власне та половина, що відслонює майбутнє України і дороги, якими піде її розвій. Припускаю, що ця частина авторів праці виповнена дуже добре; мені особисто вона дуже подобається, бо на лихо собі я не можу тут ані крихіточки нічого сконтролювати. Майбутнє України, Польщі, Росії, Австрії і т.д. автор знає дуже добре, та зато минувшину і теперішній стан тих країв знає далеко слабше, а то й зовсім слабо. Коли у автора є претензія, що він виповнив і першу частину свого завдання, т.е. пізнання фактичного стану України, а навіть пізнання того явища, про яке він узявся говорити, т.е. галицько-руської еміграції, то він дуже помиляється. Над еміграцією він навіть не застановлюється ближче, це для нього «простий факт», котрий значить не більше і не менше, як те, що наш «мужик упав, спролетаризувався і, не маючи у себе дома захисту, тікає далеко в чужі світи». Як же ж далеко сим словам до фактичної правди! Правда, якась частина мужиків-пролетаріїв 1893 році бігла до Росії, та це був тільки один момент в історії нашої еміграції, і то момент без тривких наслідків. А загалом можна сказати, що мужик-пролетарій як деінде, так і у нас, майже не емігрує, а емігрує середній або і заможніший трохи господар, не такий, що вже не має захисту дома, а такий, що ще

його має, але рівночасно має дітей і бажає запевнити їм ліпшу долю. Автор дивиться — знов абстрактно-логічним способом — на галицьку еміграцію як на щось таке, що є тільки в Галичині і чому нема аналогій в других краях, де емігрує зарівно мужик, як і фабричний робітник, ремісник, купець, інтелігент.

Автор без ніякої майже оговорки оперує соціал-демократичними термінами «буржуазія», «пролетаріат» так немовби ті соціальні типи в Галичині виступали так чисто, як у Марксовім «Капіталі». За проводом Енгельса та Кауцького автор викладає «матеріалістичний світогляд», в котрім знаходяться готові формули для вияснення найсложніших явищ історичних: релігія — це витвір буржуазії, національність — це витвір буржуазії, національна держава — це витвір буржуазії і т. д. А все це залежить від форми продукції, є тільки її виразом. Бодай-то мати такий делікатний світогляд! Кілька формулок — і чоловік кований на всі чотири ноги, попросту бери та й мудрість ложкою черпай. А що найцінніше, так це те, що при допомозі цього світогляду вся будучина відкрита перед тобою, мов на долоні. Приємно поговорити з таким чоловіком. Тільки не треба занадто запускатися з ним у історичні та статистичні дискусії, а то нема-нема та й почуєш від нього такі твердження, як те, що «хронічний голод розбив у Росії мужицтво» (стор. 64) або що Конгресова Польща, Московщина і Україна «плекають якраз одні і ті самі галузі продукції, а до того продукція їх не стоїть на однаковій степені розвою, найсильніше розвинений промисел польський, найслабше український» (стор. 73). Не бійтеся, автор ані словом не заїкнувся, які це ті «одні і ті самі галузі промислу» плекає Конгресівка, Московщина і Україна; для нього досить сконстатувати «простий факт», хоча би цей простий факт був і простою нісенітницею. Адже ж цукроварство, так могоучо розвите на Україні, що може рівнятися з чільними цукроварними краями в Західній Європі, не стоїть так високо ані в Конгресівці, ані в Центральній Росії власне для того, що український ґрунт і клімат йому сприяє, а в тамтих краях ні. Так само Конгресівка і Московщина не можуть конкурувати з Україною на полі шовководства, добування кам'яного вугілля, рибних промислів, годівлі тонкорунних овець і суконництва; це останне поки що переважає ще в Конгресівці завдяки німецьким капіталам, та нема ніякого сумніву, що Україна (беручи цей термін географічно) перемаже в конкуренційній боротьбі, бо має до цього більші шанси в своїм кліматі, в багатстві і доброті кам'яного вугілля і безмірних степах, пригожих для випасу величезних стад овець. Як бачимо, «промисл» так само, як і все інше в економічному житті, не є «простим фактом», а вимагає детального досвіду, поки можна щось сказати про «дороги, якими піде його розвій».

Я не думаю входити в подрібний розбір брошури Ю. Бачинського. Для мене вона важна як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомості, хоч прояв цей і прибраний наразі в доктринерську тогу. Будь-що-будь, є це перша на галицько-руській ґрунті проба синтезу певних поглядів і наукового обставлення того, що автор відчув яко потребу свого розуму і своєї душі. Може проґрішуся проти матеріалістичного світогляду, коли скажу, що такі потреби так само, як і потреби життя

матеріального, родять великі історичні події. А раз відчута буде — у кого з національних, у кого з економічних причин — потреба політичної самостійності України, то справа ця вийде на порядок денний політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не осущиться. Звісно, термін «політична самостійність» не треба розуміти зараз як цілковитий сепаратизм від Росії, як конечність сотворення окремої української держави. Політична самостійність можлива і в зв'язку з Росією, при федеральнім її устрою. До такого устрою пруть власне факти економічного життя, от хоч би те, чого не хотів добачити Ю. Бачинський, що промисли різних територій Росії доповнюють себе взаємно, а коли між ними в деяких галузях іде боротьба, то головно між промислами Конгресівки і Московщини, а далеко менше між цими двома і Україною. Власне задля того, що вважаю брошуру Ю. Бачинського більше проявом національної свідомості української, ніж науковим викладом порушених в ній питань, я й поспробував у придовгім вступі до її обговорення подати від себе коротенький і певно недостаточний нарис еволюції нашої національної свідомості, особливо в Галичині. В історії тої еволюції брошура Ю. Бачинського певно займе видне місце. До автора її нехай мені буде вільно обернутися з бажанням, щоб він не покидав праці в тім напрямі. Я не сумніваюся, що сам він швидко виросте з соціал-демократичного, простолінійшого доктринерства, що вдасться в старанніші студії над конкретними фактами. При безсумнівнім таланті, який видно в тій першій його пробі, при бистроті обсервації і звичці окидати оком широкі горизонти думок і життя (це безсумнівна користь соціалістичної школи) ми можемо від нього надіятися щораз цінніших і дозріліших праць.

Примітки

Подається за публікацією в «Житє і слово» (1895, т.4, с.470 – 483).

Краттера, Гакета – Франц Краттер (1760-1830), драматург, директор німецького театру у Львові. І.Франко має на увазі його працю «Briefe ueber den itzigen Zustand von Galicien. Ein Beitrag zur Statistik und Menschenkenntnis» (Лейпциг, 1786). Бальтазар Гакет (1740 – 1805) – природознавець. І.Франко має на увазі його працю «Nacquet's neueste phisikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788-1795 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nordlichen Karpathen» (Нюрнберг, 1790-1796).

оповідання «Сави із Підгір'я», звіршоване Могильницьким – Могильницький А.Л. (1811 – 1873) – український поет.

д. Коцовський в своїй книжці про Шашкевича – Коцовський В.М. (1860 – 1921) – український літературознавець. Шашкевич М.С. (1811 – 1843) – український поет.

Зубрицький – Зубрицький Д.І. (1777 – 1862), український історик москвофільського спрямування.

Котляревського, Квітки, Максимовича – українські письменники І.П.Котляревський (1769 – 1838), Г.Ф.Квітка-Основ'яненко (1778 – 1843), історик М.О.Максимович (1804 – 1873).

Моха і Кобринського – Кобринський Й.М. (1818 – 1901) – український публіцист.

памфлет Головацького «Zustande der Russinen» – Головацький Я.Ф. (1814 – 1888) – український етнографі і фольклорист. Його брошура «Die Zustande der Russinen in Galizien» надрукована в 1846 р.

святоюрства – вислів походить від назви собору св.Юра у Львові – резиденції греко-католицьких митрополитів.

Кирило-Мефодіївського братства – українське таємне товариство слов'янофільського спрямування (1846 – 1847).

Захарію Копистенського та Івана Вишенського (... трактати Малиновського та Петрушевича ... з «Палінодією», з «Треносом» Смотрицького або з «Апокрізісом» Бронського) – Копистенський З. (+1627) – архімандрит Києво-Печерського монастиря, письменник, автор трактату «Палінодія» (1622); Вишенський І. (сер. 16 ст. – після 1621 р.) – чернець, автор ряду посланій; Малиновський Михайло (1812-1894), Петрушевич Антоній (1821 – 1913) – львівські історики церкви; Смотрицький Мелетій (1577 – 1633) – церковний діяч і письменник, автор трактату «Тренос» (1610); Бронський (правильно – Броневський) Мартин (діяв у кін.16 – 1 пол. 17 ст.) – польський протестантський діяч; його вважають автором трактату «Апокрізіс» (1597).

Чічагова, Багратіона, Ростопчина – Чічагов Павло Васильович (1765 – 1849) – російський адмірал, учасник кампанії 1812 р., з 1814 р. жив за кордоном; Багратіон Петро Іванович (1765 – 1812) – російський генерал грузинського походження, герої Бородинської битви (1812); Ростопчин Федір Васильович (1763 – 1826) – один з керівників російського ополчення у війні 1812 р.

велика конспірація Пестеля, Рилєєва, Бестужева та Муравйова-Апостола – нині за цією змовою закріпилась назва «повстання декабристів» (1825).

Грибоєдова, Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Іскандера-Герцена, Белінського, Боткіна, Грановського, Станкевича, ... Тургенєв, Гончаров, Григорович, Достоевський, Некрасов, Толстой, Островський, Щедрін – перелік найвидатніших діячів російської літератури і науки.

Герцена, Огарьова, Бакуніна – Герцен О.І. (1812 – 1870) – російський революціонер і письменник; Огарьов М.П. (1813 – 1877) – російський революціонер і публіцист. Герцен і Огарьов були основними діячами революційної газети «Колокол». Бакунін М.О. (1814 – 1876) – російський революціонер-анархіст.

Капніста, автора «Ябеди», Каразина — основателя Харківського університету, повістярів Погорільського і Наріжного, поета Гнідича, а нарешті Гоголя – Капніст В.В. (1758 – 1823) – український поет і громадський діяч; комедія «Ябеда» (1798) – його найбільш відомий твір. Каразин В.Н. (1773 – 1842) – український громадський діяч; Погорільський Антон – літературний псевдонім Олексія Олексійовича Перовського (1787 – 1836), маловідомого письменника-романтика; Наріжний В.Т. (1780 – 1826); Гнідич М.І. (1784 – 1833) – уславився перекладом «Іліади» на російську мову; Гоголь М.В. (1809 – 1852).

Срезневського – Срезневський І.І. (1812 – 1880) – славний російський філолог; початковий етап його діяльності пов'язаний з харківським гуртком романтиків.

Куліш – Куліш П.О. (1819 – 1897) – український письменник.

Е. Левицький – Левицький Омелян Петрович.

Основа – український журнал (1861 – 1862), що його видавав у Петербурзі П.О.Куліш.

«Московских ведомостей» Каткова – Катков М.Н. (1818 – 1887) – російський публіцист, головний редактор газети «Московські відомості», відомий реакціонер.

«Правдою» о. Барвінського – Барвінський Володимир Григорович (1850 – 1883) – український письменник і громадський діяч, в 1876 – 1880 рр. – редактор журналу «Правда».

Бачинським – Юліан Бачинський (1870 – ?) – український громадський діяч і публіцист. В 1895 р. опублікував трактат «Ukraina irredenta», який став предметом обговорення у статті І.Франка. В 1934 р. заарештований більшовиками, доля невідома.

За проводом Енгельса та Кауцького – Енгельс Ф. (1820 – 1895), Каутський К. (1854 – 1938) – теоретики марксизму.

Конгресова Польща – те саме, що Царство Польське – організація польських земель у складі Російської імперії, утворена на Віденському конгресі 1815 р.